

καὶ ἀειμνήστους συναδέλφους μας στὴν Ἀκαδημία : τὸ Γεώργιο Σωτηρίου, τὸν Ἀναστάσιο Ὁρλάνδο καὶ τὸν Ἀνδρέα Ξυγγόπουλο. Ὡς ἄξιον συνεχιστὴ τοῦ ἔργου τους καὶ ὡς ἄνδρα διακριθέντα ἐπ' ἀρετῇ σᾶς ὑποδέχομαι ἐξ ὀνόματος τῶν συναδέλφων μας καὶ σᾶς εὖχομαι μακροζωία καὶ ὑγεία, γιὰ νὰ συνεχίσετε τὸ πολύτιμο ἔργο σας, πὺν μὲ τὴ συμβολὴ τῶν λοιπῶν βυζαντινολόγων ἐπαληθεύει τὸ ὄραμα τοῦ Κωνσταντίνου Παπαρορηγόπουλου, πὺν πρῶτος εἶδε τὸν Μεσαιωνικὸ Ἑλληνισμό ὡς συνέχεια τοῦ Ἀρχαίου καὶ ὡς μετάβαση πρὸς τὸν Νέον Ἑλληνισμό.

Ἀγαπητὲ καὶ ἀξιότιμε συνάδελφε κ. Μανόλη Χατζηδάκη, καλῶς δρῖσατε στοὺς κόλπους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν !

Ὁ Πρόεδρος κ. Ἰωάννης Καρμίρης προσέθεσε τὰ ἐξῆς :

Εὐχαριστῶ καὶ συγχαίρω τὸν συνάδελφον κ. Πρεβελάκη διὰ τὴν λαμπρὰν προσφώνησίν του, παρακαλῶ δὲ τὸν νέον Ἀκαδημαῖκόν κ. Χατζηδάκη ὅπως παρερχόμενος ἐπὶ τὸ βῆμα ἀναγνώσῃ τὸν λόγον εἰσδοχῆς του εἰς τὴν Ἀκαδημίαν ὑπὸ τὸν τίτλον «Μνημειακὴ Ζωγραφικὴ στὴν Ἑλλάδα».

Η ΜΝΗΜΕΙΑΚΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΠΟΣΟΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΤΙΚΟΥ Κ. ΜΑΝΟΛΗ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ

Πρέπει νὰ ἐξομολογηθῶ ὅτι ἀνεβαίνοντας αὐτὴ τὴ σημαδιακὴ γιὰ μένα ἡμέρα στὸ βῆμα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κατέχομαι ἀπὸ μία σχεδὸν πρωτόγνωρη συγκίνησις γιὰ τὴ μεγάλη τιμὴ πὺν μοῦ ἔκαμεν ἡ Ὀλομέλεια τοῦ ἀνώτατου πνευματικοῦ Ἰδρύματος τῆς χώρας νὰ μὲ δεχθεῖ μέλος τῆς τακτικῆς. Θέλω νὰ εὐχαριστήσω μὲ ὅλη μου τὴν καρδιά καὶ τὴν Ὀλομέλεια ἀλλὰ καὶ τὸν καθένα ἀπὸ ὅλους τοὺς νέους γιὰ μένα συναδέλφους γιὰ τὸν τόσο φιλικὸ τρόπο πὺν μὲ δέχθηκαν ὅλοι στὴν ἐκλεκτὴ συντροφία τους.

Τὰ ἐγκάρδια λόγια ὑποδοχῆς τοῦ κυρίου Προέδρου καὶ οἱ ἐπαινετικὲς ἀναδρομὲς στὴ μεγαλόφνηχη προσφώνησις τοῦ συναδέλφου κυρίου Πρεβελάκη — καὶ τοὺς εὐχαριστῶ γι' αὐτὰ — μοῦ ἔφεραν στὸ νοῦ ὅσους ἀτομικοὺς στόχους μελέτης παρέμειναν ἀμετακίνητοι στὶς περασμένους δεκαετίες, ὅταν δὲν ἔλειψαν οἱ πόλεμοι, οἱ ξένες κατοχὲς, οἱ δικτατορίες καὶ οἱ ἐπακόλουθες ἀθλιότατες ἱστορικὲς καὶ βιοτικὲς συνθῆκες. Θέλω νὰ εἰπῶ γιὰ τὰ κεντρικὰ θέματα ἐκεῖνα πὺν μὲ νεανικὴ

εὐαισθησία εἶχαν ἐπιλεγεῖ ἀπὸ πολὺ ἐνωρίς, τὶς τοιχογραφίες καὶ τὶς εἰκόνες, τὰ δημιουργήματα δηλαδὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ στὶς εἰκαστικὰς τέχνες σὲ ὅλους τοὺς χριστιανικοὺς αἰῶνες. Μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἡ μακρόχρονη αὐτὴ καὶ πεισματικὴ ἐμμονὴ καὶ ὡς κάποια ἔλλειψη φαντασίας — μπορεῖ, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει πιά ὁδὸς γιὰ τὴ μετάνοια καί, τὸ χειρότερο, οὔτε κἂν ἔφεση γιὰ μετάνοια.

Αὐτὲς οἱ ἀναπολήσεις μὲ ὀδηγοῦν νὰ τονίσω ὅτι τὴν τιμητικὴ αὐτὴ ἐκλογὴ στὴν Ἀκαδημία, στὴν ἔδρα τῆς Βυζαντινῆς τέχνης, δὲν τὴν θεωρῶ ἀπλὴ εὐφρόσυνη ἐπιβράβευση σὲ κάποιο τερματικὸ σταθμὸ μιᾶς δημόσιας πορείας σαράντα τόσων χρόνων, ἀλλὰ ἀνάθεση εὐθύνης νὰ συνεχιστεῖ ἀπὸ ἰσχυρότερη θέση ἢ προσφορὰ τῶν ταπεινῶν μου ὑπηρεσιῶν γιὰ τὴν πολυσήμενη μνημειακὴ καὶ ἄλλη καλλιτεχνικὴ κληρονομιά τῆς χώρας, γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ της καταξίωση στὰ πλαίσια τόσο τῆς ἱστορίας τοῦ συνόλου τῆς Βυζαντινῆς τέχνης, ὅσο καὶ τῆς σύγχρονης της δυτικοευρωπαϊκῆς ζωγραφικῆς, γιὰ τὴν ὁποία ἡ Βυζαντινὴ στάθηκε παιδαγωγὸς καὶ ὑπόδειγμα.

Τὴν ἐπίσημη αὐτὴ ὥρα ἡ σκέψη στρέφεται μὲ σεβασμὸ στὴ μνήμη τοῦ Γεωργίου Σωτηρίου, τοῦ πρώτου ποὺ ἐτίμησε τὴν ἔδρα αὐτή, ἀλλὰ προπάντων τοῦ διαδόχου τὸν Ἀνδρέα Ξυγγόπουλον, ποὺ ἔχω τὴν τιμὴ νὰ διαδέχομαι σ' αὐτὸ τὸ χῶρο. Αὐτὸς ὁ σεμνὸς ἄνθρωπος δούλεψε ἕως τὶς τελευταῖες ἡμέρες μιᾶς μακρᾶς ζωῆς μὲ ἓνα γνήσιο πάθος στὰ θέματα τῆς Βυζαντινῆς τέχνης. Μαζὶ μὲ τὸν Σωτηρίου στάθηκε πρωτοπόρος στὴν Ἑλλάδα στὴν ἐφαρμογὴ ἐπιστημονικῶν μεθόδων στὴν ἔρευνα, τὸν καιρὸ ποὺ ἐπικρατοῦσαν ἀκόμη ἐνθουσιώδεις ἀλλὰ ἐρασιτεχνικὲς καταγραφὰς μᾶλλον παρὰ συστηματικὲς μελέτες. Μόλις τὴ δεύτερη δεκαετία τοῦ αἰῶνα, χάρις στοὺς δύο αὐτοὺς νέους τότε ἐπιστήμονες καθὼς καὶ στὸν Ἀναστάσιο Ὁρλάνδο, ὁ ὁποῖος ἐμφανίστηκε ἐνωρίς ὡς κλασικὸς ἀρχιτέκτων-ἀρχαιολόγος καὶ ἀργότερα ὡς βυζαντινολόγος, ἡ ἐπιστὴμὴ τῆς Βυζαντινῆς ἀρχαιολογίας καὶ τέχνης ξεπερνᾷ τὸ πρῶτο, τὸ ἡρωικὸ της, θὰ λέγαμε, στάδιο.

Ἀλλὰ δὲν τιμοῦμε τὴ μνήμη τοῦ Ξυγγόπουλου μόνο γιὰ τὴ μεγάλη συμβολή του σὲ πολλοὺς κλάδους τῆς Βυζαντινῆς τέχνης καὶ πρὸ πάντων τῆς ζωγραφικῆς, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ ἀφεγάδιαστο ἦθος τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν ἀκαμπτη ἀξιοπρέπεια καί, ἀκόμα περισσότερο, γιατί ἔδωσε ἓνα ὑπόδειγμα συμπεριφορᾶς τοῦ γνήσιου ἐπιστήμονα ποὺ ἀναζητᾷ τὴν ἀνυστερόβουλη πνευματικὴ χαρὰ στὴν ὁλοκληρωτικὴ ἀγάπη πρὸς τὸ ἀντικείμενο τῆς μελέτης του.

Σήμερα θὰ ἤθελα νὰ μιλήσω γιὰ μερικὰ προβλήματα σχετικὰ μὲ τὶς τοιχογραφίες ποὺ στολίζουν τὶς Βυζαντινὲς ἐκκλησίες, μέσα στὰ ὅρια τῆς σημερινῆς Ἑλλάδας καὶ στὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰῶνα. Ὁ ἀπώ-

τερος σκοπός τῆς ἔρευνας μιᾶς ζωῆς ἦταν καὶ εἶναι νὰ ἀποκατασταθεῖ, ὅσο εἶναι δυνατό καὶ μὲ τρόπο συνθετικό, ἡ ἰδιαίτερη φυσιογνωμία τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς αὐτῆς τῆς περιοχῆς τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, νὰ ξεχωρίσουμε ἂν ἔχει ἰδιαίτερα κοινὰ χαρακτηριστικὰ πὺν νὰ ἀπαρτίζουν κάποια ἐνότητα, ἂν ὅχι διαχρονική, τουλάχιστον κατὰ ἐποχὲς ἢ κατὰ περιοχὰς (π.χ. νησιώτικη, μακεδονική κλπ.), νὰ ἐντοπίσουμε κέντρα καὶ τὴν ἐνδεχόμενη ἀκτινοβολία τους.

Ἡ μνημειακὴ φυσιογνωμία μιᾶς περιοχῆς εἶναι πολυεδρική, οἱ καλλιτεχνικοὶ καὶ ἐξωκαλλιτεχνικοὶ παράγοντες στὴ διαμόρφωσὴ τῆς πολλαπλοῦ καὶ γι' αὐτὸ θὰ περιοριστοῦμε σήμερα νὰ ἐξετάσουμε μόνο μιὰ ἄποψη, μᾶλλον καινούργια, ποὺ μπορεῖ νὰ προσφέρει νέα καὶ πολύτιμα στοιχεῖα. Πρόκειται γιὰ τὰ βασικὰ δεδομένα πρόσφατων ποσοτικῶν ἐρευνῶν πὺν θὰ μᾶς ἐπιτρέψουν νὰ ἀνιχνεύσουμε καὶ νὰ προσεγγίσουμε τὶς στερεῆς πραγματολογικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς ἰδιαίτερης αὐτῆς φυσιογνωμίας σὲ καθαρὰ καλλιτεχνικὸ ἐπίπεδο¹. Τὰ στοιχεῖα μας στηρίζονται στὶς πληροφορίες πὺν παρέχουν ὅσα μνημεῖα σώζονται σὲ ὅλη τὴ χώρα, ὡς πρὸς τὰ ἐξῆς θέματα:

α. Τὸ ὕψος τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μνημείων ζωγραφικῆς πὺν σώζονται σὲ κάθε περιοχῇ, σὲ σχέση μὲ τὴν κατανομή των μέσα στὸ χωρὸ καὶ στὸ χρόνο.

β. Ἡ σχέση τῶν ποσοτήτων αὐτῶν κάθε περιοχῆς μὲ ἐκείνες ἄλλων περιοχῶν τῆς χώρας, στὸ σύνολο καὶ στὶς παράλληλες χρονικὲς περιόδους.

Αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ ψυχρὴ στατιστικὴ ἀντιμετώπιση ἐνὸς συγκεκριμένου ἀλλὰ ἐκτεταμένου καλλιτεχνικοῦ φαινομένου, τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς στὴ Βυζαντινὴ Ἑλλάδα, γίνεται γιὰ πρώτη φορὰ καὶ εἶναι φυσικὸ νὰ παρουσιάζει ἀτέλειες καὶ ἀνεπάρκειες καὶ στὶς μεθόδους καὶ στὴν ἀνάλυση τῶν ἀποτελεσμάτων. Ἐχει ὁμως προσφέρει ἤδη ἐπὶ μέρους ἀποτελέσματα οὐσιαστικὰ σὲ ἀριθμὸν καὶ

1. Ἀπόψεις μου γιὰ τὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ θέση τῆς μέσα στὸ σύνολο τῆς Βυζαντινῆς ζωγραφικῆς βλ. στὴν Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τ. Η, σελ. 280 - 281, 285 κ. ἐξ., 303 - 304, 312 - 317, 400 - 402, 404 - 411, 428 - 449. Βλ. βιβλιογραφίες στὰ: *Bibliographie de l'Art Byzantin et post-byzantin 1945 - 1969*, Comité National Hellénique de l'Association Internationale d'Études du Sud - Est Européen, Ἀθήνα 1970 καὶ Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς τέχνης 1970-1974, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Ζ', Ἀθήνα 1974, σ. 163 - 207· βλ. καὶ Ἀνακρινώσεις Ἐφόρων καὶ Ἐπιμελητῶν στὸ Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον, Μέρος Β', στὰ Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν, στὰ Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, στὸ Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κ.ἄ.

Δὲν εἶναι δυνατὴ ἐδῶ ἡ παράθεση ὅλης τῆς βιβλιογραφίας γιὰ τοὺς τόπους, πὺν ἀναφέρονται στὸ κείμενο. Οἱ σημειώσεις πὺν ἀκολουθοῦν εἶναι ἀπλῶς ἐνδεικτικῆς.

συσχετίσεις ποσῶν πού ὀδηγοῦν σέ νέους προβληματισμούς καί νέες ἀπόψεις γιά τήν ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς ζωγραφικῆς στόν τόπο μας. Γιά τήν κατανόηση καί τήν πιθανή ἐρμηνεία τῶν διαπιστώσεων σέ ἀριθμούς θά ζητήσουμε τήν ἀναφορά τους σέ τομεῖς ἐξωκαλλιτεχνικούς, γεωγραφικούς, ἱστορικούς, δημογραφικούς, διοικητικούς καί ἄλλους, γιατί καί αὐτοὶ καθορίζουν ὡς ἓνα βαθμὸ τήν ἰδιαίτερη φυσιογνωμία τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς κάθε περιοχῆς στήν Ἑλλάδα. Καί ἡ ποικιλία τοῦ χαρακτήρα τῶν παραγόντων γιά κάθε περιοχή, ὀρίζει σέ μεγάλο βαθμὸ τήν ποικιλία στὰ τοπικά χαρακτηριστικά τῆς τέχνης. Καί γι' αὐτὸ τολμῶ νὰ παρουσιάσω ἀπὸ τὸ ἐπίσημο αὐτὸ βῆμα ἓνα μέρος ἀπὸ τὰ πρῶτα αὐτὰ ἀποτελέσματα.

Ἀλλὰ τὸ ἐρώτημα εἶναι ἀσφαλῶς ποῦ εὕρηκαμε τοὺς ἀριθμούς πού χρησιμοποιοῦμε. Ἀνυσυχῶς, Γενικὸ εὐρετήριο τῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδας, ὀργανωμένο κατὰ ἐνιαῖο ἐπιστημονικὸ τρόπο, δὲν ὑπάρχει ἀκόμη, ἐνῶ τὸ αἶτημα αὐτό, θεμελιακὸ γιά μιὰ ἐπιστήμη καί γιά μιὰ ὑπηρεσία ἀρχαιοτήτων εἶναι παλιό. Ἡδη τὸ 1927 - 1933 δημοσιεύθηκαν ἀπὸ τὸ τότε («Ἀρχαιολογικὸν τμήμα τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας») σὲ ἀξιολίμητη συνεργασία βυζαντινολόγων, τοῦ Σωτηρίου, τοῦ Ὁρλάνδου καί τοῦ Ξυγγόπουλου, τρία τεύχη ἐνὸς «Εὐρετηρίου Μεσαιωνικῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος» γιά τὰ Βυζαντινὰ μνημεῖα τῶν Ἀθηνῶν καί τῶν περιχώρων².

Τὸ συλλογικὸ εὐρετήριο τοῦ Ὑπουργείου σταμάτησε ἐκεῖ, ἀλλὰ τὸ ἔργο συνέχισε σὲ ἀτομικὴ κλίμακα ὁ Ὁρλάνδος, μὲ τὸ προσωπικὸ του περιοδικὸ («Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων Ἑλλάδος») πού ἔφθασε τοὺς 12 τόμους σὲ διάστημα 47 χρόνων (1935 - 1973)³.

Ἐδῶ ὅμως πρέπει νὰ ἀποδώσουμε δίκαιο ἔπαινο στήν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία πού ἄρχισε ἓνα θετικὸ βῆμα πρὸς τήν κατεύθυνση αὐτὴ ἀπὸ τὸ 1960 καί ὕστερα. Δηλαδή ξανάρχισε νὰ ἐκδίδεται τὸ «Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον», ὅπου δημοσιεύονται συστηματικὰ οἱ ἐκθέσεις τῶν Ἐφόρων καί τῶν ἐπιμελητῶν ἀπὸ τίς ἐργα-

2. Εὐρετήριο τῶν Μεσαιωνικῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος 1. Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα Ἀττικῆς Α. Ἀθηνῶν. Μέρος Α', τεύχος Α: Γ. Σωτηρίου, Πολιτικὴ καί Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῶν Χριστιανικῶν Ἀθηνῶν κλπ., Ἀθῆναι 1927. Τεύχος Β: Α. Ξυγγόπουλου, Τὰ βυζαντινὰ καί τουρκικὰ Μνημεῖα τῶν Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1929. Τεύχος Γ': Α. Ὁρλάνδου, Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα τῆς πεδιάδος τῶν Ἀθηνῶν καί τῶν κλιτύων Ὑμηττοῦ, Πεντελικοῦ, Πάρνηθος καί Αἰγάλεω, Ἀθῆναι 1933.

3. Μ. Χατζηδάκης, Τὸ Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος καί ἡ πρωτοπορικὴ σημασία του, σπὸ «Ἀναστάσιος Ὁρλάνδος, ὁ ἄνθρωπος καί τὸ ἔργον του», Γραφεῖον Δημοσιευμάτων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1978, σελ. 145 - 160.

σίες ανασκαφών, συντηρήσεως καὶ αναστηλώσεως, καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς περιοδεῖες στὶς περιφέρειές τους. Ἔτσι ἔχει καταγραφεῖ στοὺς τριάντα ὡς τώρα ὀγκώδεις τόμους τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου ἐντυπωσιακὸς ἀριθμὸς ἀπὸ τὸν μνημειακὸ πλοῦτο τῆς χώρας ὅλων τῶν ἐποχῶν⁴.

Προσθέτω, ἀπλῶς γιὰ ἐνημέρωση ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ καταφανεῖ ἡ ἐπιστημονικὴ ἀνάγκη μιᾶς παρόμοιας «τράπεζας πληροφοριῶν» σὲ διεθνή κλίμακα, ὅτι τὴν ἀπουσία τοῦ Εὐρετηρίου μας ἀποφάσισαν, φαίνεται, νὰ ἀναπληρώσουν οἱ πλέον ἀπροσδόκητοι ἀλλοδαποὶ βυζαντινολόγοι, οἱ πάντοτε ἀποτελεσματικοὶ Ἰάπωνες, οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἥδη ἐκδώσει ἓνα τεῦχος μὲ συστηματικὸ καὶ πλήρες εὐρετήριο, μὲ ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια, ὅπου ἀποτυπώνονται τὰ εἰκονογραφικὰ προγράμματα καὶ μὲ φωτογραφίες ἀπὸ τὰ Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Λακωνίας καὶ κυρίως ἀπὸ τὴ Μάνη⁵ καὶ λέγεται ὅτι ἐτοιμάζουν ἀνάλογο ἔργο γιὰ τὴν Καστοριά. Τώρα λοιπὸν εἶναι πιὰ καιρὸς νὰ ἀναλάβουμε ἐμεῖς, γιατί εἶναι δική μας εὐθύνη, καὶ χωρὶς καθυστέρηση, ἀλλὰ σὲ πολὺ εὐρύτερη βάση καὶ μὲ τὶς σύγχρονες ἐπιστημονικὲς ἀπαιτήσεις καὶ μεθόδους, τὸ ἔργο αὐτό. Πρῶτα μὲ συντονισμό ὅσων ἐπὶ μέρους προσπαθειῶν γίνονται — καὶ γίνονται ἀρκετὲς — μὲ σκοπὸ τὴν ἐνιαίαν ἀρχαιοθέτηση ὅχι μόνον τῶν σημαντικῶν μνημείων, ἀλλὰ καὶ κάθε ἔχρονος ζωγραφικῆς πὺν βρίσκεται σὲ ὁποιασδήποτε κατηγορίας μνημεῖο. Θὰ εἶναι τὸ πρῶτο βῆμα γιὰ τὸν καταρτισμὸ τοῦ Γενικοῦ Εὐρετηρίου. Αὐτὸ ὅμως εἶναι ἔργο μακρᾶς προῆς καὶ ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ὀφείλει καὶ μπορεῖ νὰ βοηθήσει σὲ ὅλα τὰ στάδια γιὰ τὴν πραγμάτωση ἐνὸς παρόμοιου σκοποῦ, ὕψιστης ἐπιστημονικῆς σημασίας, ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἔρευνα ἕως τὴ δημοσίευση.

Γιὰ τὴ δική μας προσωπικὴ ἔρευνα χρησιμοποίησαμε ἓνα ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας εὐρετήριο, ὅπου καταχωροῦνται ὅσες τοιχογραφίες ἔχουν δημοσιευθεῖ ἢ καὶ μόνον μνημονευθεῖ στὸ Ἀρχαιολογικὸ Δελτίο, στὰ Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ σὲ ὅποια ἄλλα σχετικὰ μελετήματα καὶ σὲ γενικὰ ἢ τοπικὰ δημοσιεύματα. Τὰ ἀρχεῖα τῶν Βυζαντινῶν Ἐφορειῶν δὲν ἔχουν ἀκόμη χρησιμοποιηθεῖ, παρὰ μόνον σὲ ὀρισμένους περιπτώσεις. Τὸ εὐρετήριο αὐτὸ θὰ συνοδεύσει τὴν ἔκδοση ἐνὸς συλλογικοῦ ἔργου γιὰ τὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ στὴν Ἑλλάδα καὶ βέβαια δὲν

4. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν, Γενικὴ Διεύθυνσις Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως, Μέρος Β', Χρονικὰ τ. 16 (1960) ἕως τ. 30 (1975), Ἀθῆναι 1978.

5. Y. Nagatsuka καὶ ἄλλοι, Ἐρευνες στὰ Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Λακωνίας (ἰαπωνικά), 1980.

είναι τελειωτικό ούτε εξαντλητικό τῶν δημοσιευμένων. Ἄλλωστε οὔτε τὸ Γενικὸ Εὐρετήριο θὰ εἶναι ποτὲ τελειωτικό ἢ εξαντλητικό τῶν σωζομένων μνημείων. Τολμοῦμε ὅμως νὰ τὸ χρησιμοποιοῦμε, ἐπειδὴ γιὰ ὁρισμένες τουλάχιστον περιοχὲς ὅπως ἡ Κρήτη, ἡ Νάξος, ἡ Μάνη καὶ ἄλλες, ἡ καταγραφή ἔχει προχωρήσει καὶ παράλληλα, οἱ ἐκτεταμένες μετὰ τὸ 1963 ἐργασίες συντήρησης τοιχογραφιῶν ἔχουν ἀποκαλύψει σὲ πολλὰς ἐκκλησίες ὅχι μόνον ἓνα ἀλλὰ περισσότερα στρώματα τοιχογραφιῶν. Νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ ἀριθμοὶ ποὺ χρησιμοποιοῦμε ἀνταποκρίνονται ὅχι σὲ κτίρια, ἀλλὰ σὲ στρώματα ζωγραφικῆς, ἐπειδὴ τὸ κάθε στρώμα ἀποτελεῖ χωριστὴ μαρτυρία γιὰ τὴ δική του ἐποχή. Ἀκόμη, αὐτοὶ οἱ ἀριθμοὶ εἶναι ἀνεξάρτητοι, σ' αὐτὸ τὸ στάδιο τῆς ἔρευνας, ἀπὸ τὸ μέγεθος τοῦ κτηρίου, τὴν ἔκταση τοῦ στρώματος, τὴν ποιότητα καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν κατάσταση ποὺ βρίσκονται οἱ τοιχογραφίες.

Θὰ περιορισθοῦμε τώρα σὲ μερικὲς μόνο παρατηρήσεις ἐπάνω σὲ ὁρισμένα στατιστικὰ ἀποτελέσματα, ἐνδεικτικὰ γιὰ τὴν πορεία τῆς ἔρευνάς μας καθὼς καὶ γιὰ τὴν προοπτικὴ μελλοντικῶν προβληματισμῶν ποὺ παρέχουν ἤδη τὰ πρῶτα συμπεράσματα.

Π ρ ὶ τ ῆ πα ρ α τ ῆ ρ ῆ σ η

Αὐτὴ ἀφορᾷ στοὺς συνολικοὺς ἀριθμούς. Τὸ σύνολο τῶν σωζομένων ψηφιδωτῶν καὶ τοιχογραφιῶν ποὺ ἔχουν ὡς τώρα ἀρχειοθετηθεῖ καὶ ποὺ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου ἕως τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰῶνα ξεπερνᾷ σὲ ὅλη τὴ χώρα τὶς δέο χιλιάδες. Ὁ ἀριθμὸς εἶναι ἐντυπωσιακός. Ἀρκεῖ νὰ ἀναλογισθοῦμε ὅτι στὶς γειτονικὲς μας χῶρες ποὺ ὑπῆρξαν βυζαντινὲς ἐπαρχίες, οἱ σχετικοὶ ἀριθμοὶ εἶναι μικρότεροι ἀπὸ τὸ 1/10 τῶν δικῶν μας ἀριθμῶν, γιὰ νὰ γίνῃ ἀντιληπτὸ ὅτι καὶ μόνο τὸ ὕψος τοῦ ἀριθμοῦ αὐτοῦ διαφοροποιεῖ καὶ προσδίδει ἀμέσως ἰδιαίτερη φυσιογνωμία στὸν Ἑλλαδικὸ χῶρο. Δηλαδή, ὁ ὑψηλὸς αὐτὸς ἀριθμὸς ἀποτελεῖ μόνος του ἤδη πολύτιμη μαρτυρία γιὰ τὴ διάρκεια, τὴ συνέχεια καὶ τὴ συνοχή τοῦ ἱστορικοῦ βίου τοῦ τόπου, καθὼς καὶ γιὰ τὸ σχετικὰ ὑψηλὸ πολιτισμικὸ καὶ θρησκευτικὸ ἐπίπεδο τοῦ λαοῦ. Τόσο θετικὰ στοιχεῖα δὲν τὰ ἔχομε ἀπὸ καμιά γραπτὴ πηγή. Ἀλλὰ ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἀποτελεῖ καὶ μία ἀναμφισβήτητη ἐνδειξη γιὰ τὸν πλοῦτο τῶν τεχνικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν παραδόσεων ποὺ πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε στὸ χῶρο αὐτὸ στὴ Βυζαντινὴ ἐποχὴ καὶ αὐτὴ μᾶς ὑποχρεώνει γιὰ τὴν εἰδικότερη αὐτὴ ἔρευνα.

Δεύτερη παρατήρηση

Τὰ μισὰ σχεδὸν ἀπὸ τὰ τοιχογραφημένα μνημεῖα βρίσκονται στὴν Κρήτη — περίπου 900 — ὅλα ἔξω ἀπὸ τὶς πόλεις, ὅπου δὲν σώθηκε σχεδὸν τίποτε. Διδακτικὴ εἶναι ἡ χρονικὴ κλιμάκωση. Τὸ 5% περιλαμβάνει ἓνα (1) ὡς τώρα γνωστὸ μνημεῖο τῆς Εἰκονομαχίας καὶ ὅσα ἀνάγονται στὸν καιρὸ μετὰ τὴν Ἀραβοκρατίαν, πὺν τελειώνει τὸ 961, καὶ ὡς τὸ τέλος τοῦ 12ου αἰῶνα. Αὐτὰ δὲν εἶναι βέβαια πολλὰ, εἶναι ὅμως κτίρια σχετικὰ μεγάλα καὶ καλοχτισμένα. Ἀκόμη ὅσες τοιχογραφίες τὰ στολίζουν εἶναι ἀρκετὰ ὑψηλοῦ ἐπιπέδου.

Τὸ 95% περίπου τῶν τοιχογραφιῶν κλιμακώνεται ἀπὸ τὸ 13ο ἕως τὸ 15ο αἰῶνα. Δηλαδή ὁ μεγάλος ἀριθμὸς ἑκατοντάδων ἐκκλησιῶν πὺν ἀνήκουν σὲ πολλὰ ποιοτικὰ ἐπίπεδα κτίζονται στὴν ἐποχὴ τῆς Βενετοκρατίας (1204-1669). Γι' αὐτὸ ἰδιαίτερη σημασία ἔχει — καὶ πρέπει νὰ τονιστεῖ — ὅτι οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς μαρτυροῦν ἀδιάκοπη ἐπαφὴ μὲ τὰ Βυζαντινὰ κέντρα. Ἀλλὰ ἡ τόσο πυκνὴ παραγωγὴ τοιχογραφιῶν καὶ σὲ τόσο μεγάλῃ χρονικῇ διάρκειᾳ συντέλεσε νὰ σχηματιστοῦν στὴν Κρήτη — καὶ ὅχι σὲ ἄλλῃ Ἑλληνικῇ περιοχῇ — τόσο στερεὲς τεχνικὲς καὶ καλλιτεχνικὲς παραδόσεις, καὶ ἀκόμη κάτι πῦν θετικό, νὰ σχηματιστεῖ μιὰ ἀξιόλογη ἐπαγγελματικὴ τάξη ζωγράφων μέσα στὶς πόλεις. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀποτέλεσαν τὶς προϋποθέσεις, πὺν εὐνόησε ἡ Βενετικὴ κυριαρχία, γιὰ τὴν ἄνθηση τῆς ζωγραφικῆς, ἐκκλησιαστικῆς καὶ κοσμικῆς, στὴν Κρήτη τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες. Δὲν ἔχει ἀκόμη ἐρευνηθεῖ τὸ θέμα τῆς ἐνδεχόμενης σχέσης τῆς ζωγραφικῆς στὴν Κρήτη τῶν 13ου-15ου αἰῶνων μὲ αὐτὴν τῶν γύρω περιοχῶν, τῶν νησιῶν, τῆς Πελοποννήσου κ. ἄ.

Δὲν εἶναι ἀκόμη χωρὶς σημασία ὅτι τοιχογραφίες στὴν Κρήτη μετὰ τὸ 15ο αἰῶνα εἶναι ἐλάχιστες, ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι ἄλλο εἰδικὸ πρόβλημα, πὺν ἐνισχύει ὅμως τὴν ἀξία τῆς μαρτυρίας τῶν παλαιότερων ἐκκλησιῶν. Τὸ φαινόμενο ἔχει σχέση μὲ τὴν μετατόπιση τοῦ ἐνδιαφέροντος πρὸς τὶς φορητὲς εἰκόνες, εἶδος τέχνης ἐξαγωγίμο. Δὲν εἴμαστε ἔτοιμοι νὰ ἐρμηνεύσουμε αὐτὴ τὴν πυκνότητα τῶν τοιχογραφιῶν πὺν ὑπερέχει αἰσθητὰ ἀπὸ ὅλες τὶς ἄλλες Ἑλληνικὲς περιοχές, θέμα ἄλλωστε ἄλλων ἀρμοδιοτήτων. Μπορεῖ νὰ ἔχει ἐν μέρει σχέση καὶ μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν Κρήτη ἔχει γίνεῖ συστηματικότερη ἀπογραφὴ ἤδη ἀπὸ τὸν Ἰταλὸ Gerola, συμπληρωμένη ἐντατικὰ ἀπὸ τὸ ζῆλο μιᾶς σειρᾶς δικῶν μας νεώτερων κρητολόγων. Ἀλλὰ τὸ πρόβλημα ὑπάρχει⁶.

6. G. Gerola, *Elenco topografico delle chiese affrescate di Creta*, *Atti del R. Istituto Veneto di Scienze Lettere ed Arte*, an. ac. 1934-35 τ. 94 μ. II. Μετάφραση Κ. Λασιθιω-

Τρίτη παρατήρηση

Σε παραβολή με το μνημειακό πλούτο στην Κρήτη μιὰ ἄλλη νησιώτικη περιοχή, τὸ σύμπλεγμα τῶν Κυκλάδων μαζί με τὰ Δωδεκάνησα παρουσιάζεται σε ἀναλογία καὶ μετὴν ἔκταση τοῦ ἐδάφους πολὺ φτωχότερη. Ὡς τώρα ξέρομε περίπου 175 στρώματα, ἀλλὰ τὸ ἀξιοσημείωτο φαινόμενο εἶναι ὅτι ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς εἶναι συγκεντρωμένος σὲ ἓνα νησί, τὴ Νάξο, ὅπου ἔχουν ἐντοπισθεῖ ὡς τώρα περίπου 80 ἐκκλησίες μετὰ συνολικὰ περισσότερα ἀπὸ 130 στρώματα τοιχογραφιῶν. Στὰ διπλανά νησιά ξέρομε στὴν Ἀνδρο 4, στὴ Τζιά 6, στὴν Πάρο 5 ἐνῶ στὴ Ρόδο δὲν ξέρομε περισσότερα ἀπὸ 27. Οἱ γραπτὲς πηγὲς λείπουν, ἀλλὰ πρέπει οἱ ἱστορικὲς τύχες καὶ ἡ σημασία τῆς Νάξου νὰ εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὲς. Στὴ Νάξο, ὅπου τὰ παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα εἶναι ἐλάχιστα, τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα διατηροῦνται σὲ σειρά χρονολογικὰ ἀδιάσπαστη ποὺ ἀρχίζει στὴν προηγούμενη ἀπὸ τὴν Εἰκονομαχίαν ἐποχὴ καὶ τελειώνει μέσα στὸ 14ο αἶωνα. Πιὸ μεγάλη καὶ πιὸ εὐφορη ἀπὸ τὰ ἄλλα νησιά, προικισμένη καὶ μετὰ προσοδοφόρα ὀρυχεῖα τῆς σμύριδας, ἡ Νάξος πρέπει νὰ εἶχε ὀρισμένη ἐποχὴ καὶ διοικητικὴ σημασία ἰδιαίτερη. Ἐξάλλον, καθὼς ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία ἀσχολεῖται τίς δύο τελευταῖες δεκαετίες συνεχῶς μετὰ τὰ μνημεῖα τῆς, ἡ Νάξος προσφέρεται στὴ μελέτη ὡς ἓνα ὑπαρκτὸ καὶ συγκεκριμένο ὑπόδειγμα γιὰ τὸ εἶδος τῆς χρονολογικῆς κατανομῆς τῶν μνημείων μιᾶς γεωγραφικῆς ἐνότητος στὴ Νότια Ἑλλάδα.

Ἀπὸ τὰ μνημεῖα, τὰ ὁποῖα βρίσκονται ὅλα γιὰ λόγους ἀσφαλείας ἀπὸ τίς ξένες ἐπιδρομὲς μακριὰ ἀπὸ τὴ θάλασσα, τουλάχιστον 4 εἶναι προεικονομαχικά, ἐνῶ στὴν Εἰκονομαχικὴ περίοδο μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν τουλάχιστον 6 ἐντελῶς ἀνεικονικὲς διακοσμήσεις. Εἶναι δηλαδὴ συγκεντρωμένες ἐδῶ οἱ περισσότερες ἀπὸ ὅσες ἔχουν ὡς τώρα καταγραφεῖ σὲ ἐλλαδικὴν περιοχή. Ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 9ου ὡς καὶ τὸν 11ο αἶωνα ὁ γνωστὸς ἀριθμὸς δὲν εἶναι μεγάλος, περίπου 10, ἀλλὰ περιλαμβάνει τίς μεγαλύτερες καὶ μετὰ πλουσιότερο εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα ζωγραφισμένες ἐκκλησίες. Πρέπει ἢ ἀντήρηση αὐτὴ νὰ ἔχει σχέση μετὰ τὴν ἴδρυσιν τοῦ θέματος

τάκη, Τοπογραφικὸς κατάλογος τῶν τοιχογραφημένων ἐκκλησιῶν τῆς Κρήτης, μετὰ πρόλογο, σημειώσεις καὶ προσθῆκες, ἔκδοσις Ἑταιρείας Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν, Ἡράκλειον 1961· ὁ ἴδιος, Ἐκκλησίαις τῆς Ἀντικῆς Κρήτης, στὰ Κρητικὰ Χρονικά, τ. ΚΑ' (1969), ΚΒ' (1970), ΚΓ' (1971). Κ. Καλοκύρης, Αἱ βυζαντινὰ τοιχογραφεῖα τῆς Κρήτης, Ἀθῆναι 1957· ὁ ἴδιος, The byzantine wall paintings of Crete, Red Dust, N.Y. 1973· βλ. καὶ ἀνακοινώσεις τῆς ἐπιμελήτριας Στ. Παπαδάκη, τοῦ Ἐφόρου Μ. Μπορμπουνδάκη καὶ ἄλλων στὸ Ἀρχ. Δελτίο, στὰ Κρητικὰ Χρονικά καὶ στὰ Πρακτικὰ τῶν τεσσάρων Κρητολογικῶν Συνεδρίων.

τοῦ Αἰγαίου τὸν 10ο αἰώνα καθὼς καὶ μὲ τὴν παρὸνσία ἀξιωματοῦχων, πρωτοσπαθαρίων καὶ ἄλλων, σὲ ἐπιγραφὰς τοῦ 10ου καὶ 11ου αἰώνα⁷.

Οἱ περισσότερες ὅμως τοιχογραφίες καὶ διακοσμήσεις τῆς Νάξου — ἕνα 50% περίπου — τοποθετοῦνται στὸ 13ο αἰώνα καὶ στὶς πρώτες δεκαετίες τοῦ 14ου περίπου, εἴτε μὲ χρονολογημένες ἐπιγραφὰς εἴτε ἀπὸ τὴν τεχνοτροπία, δηλαδὴ στὴν περίοδο ποὺ τῇ Νάξῳ κυβερνοῦσαν οἱ Φράγκοι. Μάλιστα μιὰ σειρὰ ἀπὸ τὰ ἀρτιότερα σύνολα τοιχογραφιῶν γίνονται τὸν καιρὸ τοῦ Βενετοῦ διοικητοῦ Μάρκου Σανούδου (1262 - 1299), ὅταν ἡ Νάξος ἦταν ἡ πρωτεύουσα τοῦ δονκάτου. Ἡ διαπίστωση ὅτι ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς ἀνήκει στὴν ἐποχὴ τῆς Φραγκικῆς κατοχῆς — τὸ ἴδιο φαινόμενο σημειώσαμε ἤδη στὴν Κρήτη — θὰ μᾶς ἀπασχολήσει πιὸ κάτω. Ἀλλὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἀμέσως ὅτι ἡ τόσο ἔντονη δραστηριότητα τῶν ζωγράφων στὴ Νάξο καὶ μάλιστα τὸ 13ο αἰώνα θὰ πρέπει νὰ μᾶς ὀδηγήσει στὴν ἀναζήτηση στὶς τοιχογραφίες αὐτὲς χαρακτηριστικῶν εἰκονογραφικῶν καὶ τεχνοτροπικῶν ποὺ ἐνδέχεται νὰ ξεχωρίζουν μιὰ ντόπια ζωγραφικὴ καὶ ἀκόμη τὴν πιθανὴ ἀκτινοβολία τῆς ἡ ἀπλὴ συσχέτιση μὲ ἄλλα κέντρα. Ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι θέμα γιὰ τὸ κύριο κεφάλαιο τῆς ἔρευνας στὸ ἐπίπεδο τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης καὶ ὄχι τῶν ἀριθμητικῶν συσχετίσεων.

Τέταρτη παρατήρηση

Ἀνάλογο φαινόμενο ἄνισης κατανομῆς τῶν ζωγραφισμένων μνημείων μέσα στὴν ἴδια περιοχὴ παρουσιάζει ἡ Πελοπόννησος. Ἐκεῖ ἔχουν σημειωθεῖ συνολικὰ περίπου 240 στρώματα τοιχογραφιῶν. Ὁ περιορισμένος ἀριθμὸς δὲν θὰ ἐκπλήξει ἂν θυμηθοῦμε ὅτι ἡ Βυζαντινὴ κυριαρχία στὴν Πελοπόννησο βρίσκεται σὲ ὕφεση γιὰ μερικὸν αἰῶνα ἐξ αἰτίας τῶν σλαβικῶν ἐγκαταστάσεων⁸. Μόνο τὸ 10ο αἰώνα κυριαρχεῖ ξανά τὸ Βυζάντιο σὲ ὁλόκληρη τὴν περιοχὴ.

7. M. Chatzidakis, *L'art dans le Naxos byzantin et le contexte historique* (περίληψη) στὸ XVe Congrès International des Sciences Historiques, Βουκουρέστι 1980, *Rapports III*, Βουκουρέστι 1980, σελ. 13 - 15.

Οἱ ἀριθμοὶ μοῦ δόθηκαν ἀπὸ τὴν Β' Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων τὸν Νοέμβριο 1981 καὶ εὐχαριστοῦμε τὴν Ἐφορὸ κ. Μ. Ποταμιάνου.

8. Α. Ζακυνθινός, *Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι*, Ἀθῆναι 1945. Α. Bon, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Παρίσι 1951, σελ. 27 κέξ. P. Lemerle, *La Chronique improprement dite de Monemvasie, Le contexte historique et légendaire*, *Revue des Études Byzantines* 21 (1963) σελ. 8 κέξ. Α. Ζακυνθινός, *Ἡ Βυζαντινὴ Ἑλλάς*, Ἀθῆναι 1965, σελ. 40 - 52, ὅπου καὶ παλαιότερη βιβλιογραφία. J. Karayannopoulos, *Zur Frage der Slaveneinsiedlungen auf dem Peloponnes* στὸ «*Revue des Études sud-est européennes*» XI, 3(1971), σελ. 443 - 460.

Ἡ μᾶλλον ἐκπληκτικὴ διαπίστωση, ποὺ ἴσως δὲν εἶναι ἀσχετὴ μὲ ὅσα εἴπαμε, εἶναι ὅτι τὸ 60% τῶν τοιχογραφιῶν — 140 περίπου — εἶναι συγκεντρωμένο σὲ ἓνα σημεῖο τοῦ Μοριᾶ, τὸ πιὸ ἄγονο, τὸ πιὸ δύσβατο, μὲ τὶς λιγότερες ἐπικοινωνίες ἀπὸ στεριά καὶ ἀπὸ θάλασσα, ἐννοῶ τὴ Μάνη, αὐτὴν ποὺ ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος χαρακτήριζε «τὸ π ο ς ἔ σ τ ι ν ἄ ν ν δ ρ ο ς καὶ ἀ π ρ ὅ σ ο δ ο ς, ἑ λ α ι ο φ ὅ ρ ο ς δὲ ὁ θ ε ν π α ρ α μ υ θ ί α ν ἔ χ ο υ σ ι ν»⁹.

Τὸ πρόβλημα ποὺ θέτει αὐτὴ ἡ σχετικὴ πυκνότητα τῶν μνημείων εἰδικὰ στὴ Μάνη εἶναι δύσκολο, γιατί λείπουν οἱ γραπτὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν περιοχὴ. Ἄς ἰδοῦμε τὴ χρονολογικὴ κατανομὴ τῶν μνημείων. Ἀπὸ τὴν εἰκονομαχικὴ περίοδο ξέρομε 1 ὑπόλειμμα διακόσμου. Στούς 9ο καὶ 10ο αἰῶνες, ὁ ἀριθμὸς τῶν γνωστῶν μνημείων εἶναι πολὺ χαμηλός, περίπου 10, καὶ ἡ ποιότητα εἶναι ἐπίσης χαμηλὴ, μὲ τοπικά, κάπως χωριάτικα, χαρακτηριστικὰ γιατί ἡ Μάνη περιορίζεται στὸν ἑαυτὸ της: Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ στὴ γειτονικὴ Λακεδαιμονία ἀπουσιάζει ἡ Βυζαντινὴ κυριαρχία ἐξαιτίας τῶν Σλάβων, λείπουν οἱ κοσμικοὶ καὶ ἐκκλησιαστικοὶ ἄρχοντες. Μόνο μετὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν Βυζαντινῶν σὲ ὅλη τὴν Πελοπόννησο, τὸν 11ο αἰῶνα, τὰ μνημεῖα γίνονται περισσότερα, περίπου 25, καὶ πολὺ ἀνώτερου τεχνικοῦ καὶ καλλιτεχνικοῦ ἐπιπέδου, γιατί τότε ἔρχονται ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα στρατηγοί, μητροπολίτες, ἄλλοι ἄρχοντες, ὅλοι κτήτορες ἐκκλησιῶν. Αὐτοὶ ἀναθερμαίνουν τὴν ὁρθόδοξη πίστη, ἀνασταίνουν τὸ γλωσσικὸ αἶσθημα καὶ τὴ συνείδηση τοῦ Βυζαντινοῦ πολίτη, καὶ φέρνουν μαζί τους τὴν καλαισθησία περιοχῶν ὕψηλου πολιτισμοῦ. Αὐτῶν τῶν νέων ἐκκλησιῶν τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰῶνα ἡ ὕψηλὴ ποιότητα τέχνης καὶ ὕλικῶν ἔχει ἤδη ἐντυπωσιάσει καὶ ἀπασχολήσει τοὺς ἱστορικούς. Ἐχει προταθεῖ ὅτι τὰ ἔργα αὐτὰ εἶναι ἀφιερῶματα ἀρχόντων τῆς Λακεδαιμονίας, δηλαδὴ τῆς μεσαιωνικῆς Σπάρτης, οἱ ὅποιοι εἶχαν ἐκεῖ τὰ κτήματά τους, ἢ εἶχαν ἐξορισθεῖ ἢ εἶχαν καταφύγει¹⁰. Οἱ ἐρμηνεῖες αὐτὲς δόθηκαν ὅταν ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς δὲν ἦταν γνωστὸς καὶ ἀφορᾷ μόνο σ' αὐτὲς τὶς ἐκκλησίες μὲ τὴν ἀπογῆ πλινθοπερίκλειστη τοιχοδομία, μὲ τὶς κομπὲς ἀναλογίες, ποὺ θυμίζουν ἐκκλησίες τῆς Ἀθήνας ἢ τοῦ Μυστρᾶ, μὲ τὶς ὥραϊες τοιχογραφίες καὶ μὲ ἀφθονὴ χρῆση μαρμάρου γιὰ τὴ διακόσμηση, ποὺ ἔχουν σκαλίσαι ἐπὶ ὀνυμομανιᾶτες μαρμαράδες¹¹. Ἀλλὰ γιὰ τὸν σωζόμενο μεγάλο ἀριθμὸ — 140 περίπου —

9. *Constantin Porphyrogenitus, De administrando imperio*, ἐκδοσὴ Gy. Moravcsik, R. J. H. Jenkins, *Dumbarton Oaks* 1967, σελ. 236 Κεφάλαιο 50/76 - 78.

10. A. Bon, ὅπως σημ. 8, σελ. 138 κξξ. Ν. Δρανδάκης, *Βυζαντινὰ Τοιχογραφία τῆς Μέσα Μάνης*, Ἀθῆναι 1964, σελ. 115 - 117.

11. Ν. Δρανδάκης, *Νικήτας Μαρμαράς, στὸ Δωδώνη Α'*, 1972 σελ. 21 - 44.

πὸν περιλαμβάνει ὅλες τὶς ποιοτικὲς κατηγορίες τοιχογραφιῶν, θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν ἄλλοι συντελεστές¹².

Τὸ μεγαλύτερο ὅμως ποσοστὸ τοιχογραφιῶν ἀνήκει στὸ 13ο αἰῶνα — περίπου 60. Εἶναι ἐποχὴ χαλάρωσης τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας ἐξαιτίας τῆς παρουσίας τῶν Φράγκων, πὸν κατέχουν τὴν περιοχὴ τουλάχιστον ὡς τὸ 1264. Τὸ φαινόμενο εἶναι ἀνάλογο μὲ αὐτὸ πὸν παρατηρήσαμε ἤδη στὴν Κρήτη καὶ τὴ Νάξο.

Ἄν σκεφθοῦμε τὰ εἰδικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν οἰκισμῶν στὴ Μάνη, τὸ δύσβατο ἔδαφος, τὶς ἀπομονωμένες σήμερα σὲ ἔρημους τόπους, σὲ βουνὰ καὶ σὲ χαράδρες, ἐκκλησίες, εἶναι πιθανὸ ὅτι αὐτὴ ἡ διασπορὰ ἔξω ἀπὸ τοὺς ἀραιοὺς τώρα καὶ μικροὺς οἰκισμοὺς τόσο μεγάλου ἀριθμοῦ ἐκκλησιῶν μαρτυρεῖ ἀναμφισβήτητα πολὺν μεγαλύτερη δημογραφικὴ πυκνότητα τὴν ἐποχὴ πὸν κτίσθηκαν. Τὸ ἴδιο μαρτυρεῖ καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐκκλησιῶν μέσα καὶ γύρω ἀπὸ τοὺς ὀλιγάνθρωπους τώρα οἰκισμοὺς πὸν ἔχουν ἐπιβιώσει ἕως σήμερα, ὅπως στὴν Καστανέα τῆς μεσσηνιακῆς Μάνης (8 ἐκκλησίες) στὴν Πλάτσα, στὸν Πύργο Λυροῦ καὶ ἄλλοι. Οἱ διαπιστώσεις αὐτὲς μαρτυροῦν παράλληλα καὶ σαφεῖς ὀπισθοδρομήσεις δημογραφικὲς στὴ μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ, ἕως τὸ τέλος τοῦ 17ου αἰῶνα, πὸν ἀρχίζει μιὰ νέα οἰκοδομικὴ καὶ τοιχογραφικὴ ἀνθηση. Ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι μιὰ ἄλλη ἱστορία.

Μπορεῖ νὰ ὑποστηρίξει λοιπόν, ἀπὸ ἄλλη ἄποψη, κανεὶς ὅτι ἡ ἀπομόνωση καὶ ἡ ἐρημιὰ καθὼς καὶ ὁ «ἀνυδρος καὶ δύσβατος τόπος» συντέλεσαν σὲ μεγάλο βαθμὸ νὰ διατηρηθοῦν οἱ καλοχτισμένες αὐτὲς ἐκκλησίες σὲ πολὺν μεγαλύτερη κλίμακα ἀπὸ ὅσες σώθηκαν στὶς κεντρικότερες, πρὸ πολυάνθρωπες περιοχές, ὅπου οἱ πολεμικὲς ταραχὲς ἀφανίζουν καὶ οἱ «ἐκ βάθρων» ἀνακαινίσεις παραμορφώνουν καὶ συνήθως σκεπάζουν τὶς τοιχογραφίες.

Ἐὰν οἱ ἐξηγήσεις αὐτὲς μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἓνα σημεῖο σωστές, τότε ὁ μνημειακὸς πλοῦτος τῆς Μάνης μπορεῖ νὰ ἀποκτήσει μιὰ πρόσθετη σημασία. Νὰ γίνεῖ δηλαδὴ καὶ αὐτὸς ἓνα ὑπαρκτὸ ὑπόδειγμα γιὰ νὰ ὑπολογιστεῖ κατ' ἀναλογίαν καὶ μὲ πιθανότητες ἡ πυκνότητα πὸν θὰ εἶχε ὁλόκληρη ἡ Πελοπόννησος σὲ τοιχογραφημένα Βυζαντινὰ μνημεῖα. Πάντως τὸ ἱστορικὸ πρόβλημα τῆς Μάνης μπαίνει τώρα πρὸ καθαρά, ἀλλὰ περιμένει νὰ τὸ λύσουν ἄλλοι ἀρμοδιότεροι. Εἰδικότερα γιὰ τὴν τέχνη τῆς περιοχῆς τῆς Μάνης ὁ ὕψηλός ἀριθμὸς τῶν τοιχογραφιῶν θέτει προβλή-

12. Y. Nagatsuka, ὅπως σημ. 5. R. Traquair, *The churches of Western Mani*, στὸ BSA, XV, (1908-1909), σελ. 176 - 213. H. Megaw, *Byzantine architecture in Mani*, στὸ BSA, XXXIII (1932 - 1933), σελ. 137 - 168. Πολλὲς τοιχογραφημένες ἐκκλησίες δημοσίευσαν ὁ καθηγητὴς Ν. Δρανδάκης, ἡ Φ. Δροσογιάννη, ὁ Ν. Ζίας καὶ ἄλλοι.

ματα ἀνάλογα μὲ αὐτὰ πὺν διατυπώσαμε γιὰ τὴ Νάξο ὡς πρὸς τὸν τοπικὸ χαρακτήρα τῶν τοιχογραφιῶν, τουλάχιστον ὁρισμένης ἐποχῆς ζωγραφικῆς εὐφορίας. Τὰ λίγα γνωστὰ ὀνόματα ζωγράφων πὺν μαρτυροῦν ἐντόπια καταγωγή δυναμῶν τὴν ἄποψη αὐτῇ, πέρα ἀπὸ τὶς τεχνοτροπικὲς συγκρίσεις.

Πέμπτη καὶ τελευταία παρατήρηση

Ἀφορᾷ στὰ μνημεῖα τῆς Βόρειας Ἑλλάδας. Στὴ Μακεδονία ξέρομε περίπου 120, στὴν Ἡπειρο 15, στὴ Δ. Θράκη 3. Σύνολο περίπου 140, λιγότερα ἀπὸ ὅσα στὴν Πελοπόννησο — 240 — καὶ λιγότερα ἀκόμη ἀπὸ ὅσα ξέρομε ὅτι σώζονται σὲ ὅλα τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου (ἐκτὸς τῆς Κρήτης) πὺν εἶναι περίπου 250. Τὸ πρᾶγμα φαίνεται ἀρκετὰ περίεργο, ὅταν λογαριάσει κανεὶς ὅτι ἡ ἐδαφικὴ ἔκταση εἶναι πολὺ μεγαλύτερη, ὅτι ἡ περιοχὴ αὐτὴ πὺν περιλαμβάνει τὴ Θεσσαλονίκη καὶ πολλὰς ἄλλες πόλεις ἀνήκει στὴν ὑψηλότερη πολιτισμικὴ ζώνη τοῦ Κράτους, μὲ πυκνὲς ἐπικοινωνίες, καθὼς τὴν διατρέχει ἡ Ἑγνατία ὁδὸς πὺν συνδέει τὴν Πόλιν μὲ τὴ Δύση. Δὲν πρέπει νὰ βιαστοῦμε νὰ βγάλουμε συμπεράσματα ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐντυπωσιακὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴ νησιώτικη περιοχὴ καὶ τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, γιὰτὶ ἔχομε λόγους νὰ πιστεύομε ὅτι γιὰ διάφορες αἰτίες οἱ συνολικοὶ αὐτοὶ ἀριθμοὶ μπορεῖ νὰ μὴν εἶχαν στὴν πραγματικότητά τόσο μεγάλῃ διαφορὰ. Περιορίζομαι νὰ σημειώσω μία ἀπὸ τὶς αἰτίες αὐτές, καὶ ὅχι τὴ λιγότερο σημαντικὴ, πὺν εἶναι νομίζω ὅτι ὁ νησιώτικος κόσμος εὗρισκε τὴν ἀσφάλειά του ἀπὸ τὶς θαλασσινὲς ἐπιδρομὰς σὲ λίγο-πολὺ ὀχνηρωμένους ὄρεινους οἰκισμοὺς — τὰ Κάστρα — πὺν χωροῦσαν σχετικὰ λίγες καὶ μικρὲς ἐκκλησίαι, ἀλλὰ ἄπλωνε ἄνετα πολλὰ ἄλλα ἐκκλησιαστικὰ κτίρια στὰ κτήματά του στὴ μεσόγεια ὑπαιθρο, πὺν δὲν ὑπέφερε ἀπὸ ἐπιδρομὰς καὶ πολέμους, ὅσο στὴ Β. Ἑλλάδα. Στὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θράκη ἡ τάση τῶν πληθυσμῶν ἦταν νὰ συγκεντρώνονται σὲ μεγαλύτερες, ὀχνηρωμένες πόλεις, ἀκριβῶς γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὶς ταλαιπωρίες ἀπὸ τὶς πυκνὲς ἐπεμβάσεις τῶν βορείων γειτόνων, καὶ ἔτσι οἱ ἀγροτικοὶ οἰκισμοὶ εἶναι ἀραιότεροι, τουλάχιστον τοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ συνέπεια ἀπὸ αὐτὴ τὴν τάση εἶναι ὅτι οἱ περισσότερες ἐκκλησίαι ἀκόμη καὶ μοναστήρια κτίζονταν μέσα σὲ πόλεις, καὶ ὅχι στὴν ὑπαιθρο. Ἀλλωστε, ἡ ποσοτικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴ Μακεδονία καὶ τὶς νησιώτικες περιοχὰς περιορίζεται μόνο σὲ μία περίοδο. Εἶδαμε ὅτι στὰ νησιά καὶ στὴ Μάνη τὸ 13ο αἶωνα, σὲ ἐποχὴ ἀδιάκοπης Φραγκικῆς κατοχῆς, ὁ ἀριθμὸς τῶν τοιχογραφιῶν ὑπερβαίνει τουλάχιστον κατὰ 50% τὸν ἀριθμὸ τῶν προηγουμένων ἐποχῶν. Στὴ Μακεδονία, ἀντίθετα, ὅπου ἡ Φραγκικὴ κατοχὴ κράτησε μόνο 17 χρόνια

(1204 - 1222), τὸ 13ο αἰώνα ὁ ἀριθμὸς εἶναι μικρότερος ἀπὸ ἐκεῖνον τῶν δύο προηγουμένων αἰώνων (21 τὸν 11ο καὶ 19 τὸν 12ο) καθὼς καὶ τῶν ἐπομένων (14ου καὶ 15ου). Ἡ ἐντυπωσιακὴ αὐξηση παρουσιάζεται στὴ Μακεδονία ὅχι στὸ 13ο, ἀλλὰ στὸ 14ο κυρίως αἰώνα — γνωρίζομε 61 στρώματα. Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς ξεπερνᾷ σὲ ὕψος τὸ σύνολο τῶν διακοσμήσεων ἀπὸ τὸν 9ο ἕως τὸ 13ο αἰώνα. Νὰ σημειωθεῖ ὅτι στοὺς ἀριθμοὺς αὐτοὺς δὲν περιλαμβάνονται τὰ γνωστὰ ἔργα τῶν Θεσσαλονικέων ζωγράφων ποὺ δουλεύουν ἔξω ἀπὸ τὴν ἐπικράτεια, καὶ αὐτὰ δὲν εἶναι λίγα¹³.

Ἀλλὰ οἱ παράγοντες γιὰ τὴ διαφορετικὴ διάταξη στὴν πυκνότητα τῶν σωζομένων μνημείων ἀνάγονται καὶ στὶς διαφορετικὲς τοπικὲς συνθήκες γιὰ τὴν ἐπίβωση τῶν Βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν. Στὴ Β. Ἑλλάδα ἡ ἀδιάκοπη Ὀθωμανικὴ κατοχὴ ὡς τὸν 20ὸ αἰώνα καὶ ὁ πυκνὸς ἐποικισμὸς μὲ τουρκικοὺς πληθυσμοὺς συνετέλεσε στὴν καταστροφὴ τῆς Βυζαντινῆς κληρονομίᾳς καὶ μέσα στὶς πόλεις οἱ περισσότερες ἐκκλησίαι ἢ ἔγιναν τζαμιά ἢ κήκαν. Ἐνῶ στὰ νησιά ἡ μακροχρόνια Φραγκικὴ κατοχὴ μᾶλλον εὐνόησε τὴν ἀνέγερση καὶ διακόσμηση τῶν ἐκκλησιῶν, ὅπως εἶδαμε, καὶ ἀργότερα ἡ Ὀθωμανικὴ παρουσία ἦταν γενικὰ πολὺ χαλαρή.

Παράδειγμα ἡ Θεσσαλονίκη. Ὅπως ὑπολογίζεται ἀπὸ τὶς γραπτὲς μαρτυρίες, κατὰ τὴ Βυζαντινὴ ἐποχὴ θὰ ὑπῆρχαν τουλάχιστον 47 μοναστήρια καὶ 50 ἐκκλησίαι¹⁴. Ἀπὸ τὰ 97 αὐτὰ ἐκκλησιαστικὰ ἱδρύματα ποὺ θὰ εἶχαν πολλαπλὸς ἱεροὺς χώρους μὲ ἀνάλογες τοιχογραφικὲς διακοσμήσεις σώζονται 18 ἐκκλησίαι μὲ 32 περίπου στρώματα ψηφιδωτῶν καὶ τοιχογραφιῶν, ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 15ο αἰώνα. Χωρὶς νὰ λογαριάσουμε τὴ διαφορὰ στὸ μέγεθος τῶν ἐκκλησιῶν καθὼς καὶ στὸν πλοῦτο στὴ διακόσμηση, μπορούμε καὶ ἐδῶ νὰ διαπιστώσουμε ὅτι ἡ σημερινὴ σχετικὴ φτώχεια σὲ ἀριθμοὺς τοῦ Βορείου χώρου δὲν ἀντανakλᾷ κατὰ κανένα τρόπο τὴν ἀλλοτινὴ πραγματικὴ κατάσταση, δίδει ὅμως ἓνα μέτρο γιὰ νὰ ὑπολο-

13. Σ. Πελεκανίδης, *Καστοριά I, Βυζαντινὰ Τοιχογραφία. Πίνακες*, Θεσ/νίκη 1953· ὁ ἴδιος, *Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Πρέσπας*, Θεσ/νίκη 1960· ὁ ἴδιος, *Καλλιέργης, Ἀθήραι* 1973. Ν. Μουτσόπουλος, *Ἐκκλησίαι τοῦ νομοῦ Φλώρινης*, Θεσσαλονίκη 1964· ὁ ἴδιος *Byzantinische und nachbyzantinische Baudenkmäler aus Kleinprespa und aus Hl. German* στὸ *Byzantinische Neugriechische Jahrbücher*, τ. 20, σελ. 1 - 49. Βλ. καὶ ἀνακρινώσεις στὰ *Μακεδονικά*. Γιὰ τὴ Θεσ/νίκη βλ. σημείωση 14.

14. R. Janin, *Les Églises et les Monastères des Grands Centres Byzantins*, Παρίσι 1975, σελ. 341 - 419 καὶ 454 - 456. P. Magdalino, *Some additions and corrections to the list of Byzantine churches and monasteries in Thessalonica* στὸ *Revue des Études Byzantines* 35 (1977) σελ. 277 - 285.

γίσουμε με κάποια πιθανότητα τούς χαμένους θησαυρούς τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς τῆς περιοχῆς.

Ἡ γενικότερη συνέπεια γιὰ τὴ ζωγραφικὴ τῆς Μακεδονίας, ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι ἡ μνημειακὴ ζωγραφικὴ καλλιεργεῖται ἐντατικὰ μέσα σὲ πόλεις, εἶναι ὅτι θὰ πρέπει νὰ τὴ θεωρήσουμε στὸ σύνολό της τέχνη ἀστική, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ὁ χαρακτήρας καὶ ἡ ποιότητά της πρέπει νὰ ἀνταποκρίνονται στὸ ὑψηλότερο πολιτισμικὸ ἐπίπεδο κοινωνίας οργανωμένης μέσα στὴν πόλιν. Αὐτὸ ἐξηγεῖ καὶ γιὰ τὰ νησιὰ καὶ στὴ Μάνη δὲν λείπει συνήθως μιὰ ἀπόχρωση λαϊκότερης, ἂν ὅχι ἀφελέστερης ἀγροτικῆς τέχνης.

Μὲ τὴν εὐκαιρίαν αὐτὴ θὰ ἤθελα νὰ σημειώσω ὅτι οἱ διαφοροποιήσεις ποὺ σημειώνουμε συχνὰ μέσα στὸν Ἑλληνικὸ χῶρο ὡς πρὸς τὸ ὕψος τῶν ἀριθμῶν τῶν μνημείων καὶ ὡς πρὸς τὴν κατανομή τους στὸ χῶρο καὶ τὸν χρόνον ἐνδέχεται — ὅπως εἶδαμε — νὰ ἐπηρεάζουν καὶ τὸν χαρακτήρα τῆς ζωγραφικῆς. Θέλω ὁμως νὰ τονίσω ὅτι ὅπου διαπιστωθοῦν τέτοιες διαφορὲς ὀφείλονται ἢ σὲ ἀπλὲς παραλλαγὲς τεχνοτροπικῆς ἢ σὲ κλιμάκωση πνευματικῶν, τεχνικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν ικανοτήτων, ἀλλὰ μέσα σὲ ἓνα αὐστηρὰ δομημένο σύστημα εἰκονογραφικῶν καὶ αἰσθητικῶν ἀρχῶν ποὺ προσδιορίζουν τὴ Βυζαντινὴ ζωγραφικὴ τουλάχιστον γιὰ δέκα αἰῶνες.

Ἐπειτα ἀπὸ αὐτὲς τὶς λίγες καὶ ἀπλοποιημένες παρατηρήσεις, σὲ μιὰ πρώτη ἐπεξεργασία ἀριθμητικῶν δεδομένων ποὺ ἀφοροῦν σὲ ἓνα μέρος μόνο τοῦ Ἑλληνικοῦ χώρου, μποροῦμε νὰ διατυπώσουμε μερικὰ γενικοῦ χαρακτήρα συμπεράσματα ὡς πρὸς τὴ φυσιογνωμία τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, μὲ τὴν ἐπιφύλαξη ὅτι χρειάζονται ἀκόμη περισσότερες διακριβώσεις καὶ ἀποχρώσεις.

Πρῶτα ἐντυπωσιάζει τὸ ὕψος τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν μνημείων ποὺ γνωρίζουμε ὅτι σώθηκαν, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ πλέον ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια καὶ σταθερὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ τόπου. Ἀποτελεῖ ὁμως καὶ ἓνα ἰσχυρὸ τεκμήριο γιὰ τὴν ἀδιάπτωτη ἔνταση καὶ τὴ δυναμικὴ διάρκεια τῆς ἀφοσίωσης τῶν Ἑλληνικῶν πληθυσμῶν, σὲ ὅλες τὶς τάξεις, πρὸς τὶς λατρευτικὲς παραδόσεις τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καθὼς καὶ πρὸς τὶς καλλιτεχνικὲς παραδόσεις ποὺ τὶς συνοδεύουν. Καὶ χωρὶς νὰ ξεχᾶμε ὅτι τὰ σωζόμενα ἀποτελοῦν ποσοστὸ μόνο ὧσων μνημείων ὑπῆρξαν καὶ χάθηκαν.

Ἐπειτα διαπιστώνουμε τὴν ἀπροσδόκητα ἄνιση κατανομή τῶν μνημείων, τόσο μέσα στὸ συνολικὸ χῶρο, ὅσο καὶ μέσα σὲ κάθε περιοχὴ. Τὸ φαινόμενο πρέπει νὰ ἔχει αἰτίες πολλαπλὲς καὶ τὸ θέμα προσφέρεται στοὺς ἀρμόδιους ἱστορικοὺς νὰ τὸ διευκρινίσουν ἀλλὰ καὶ νὰ τὸ χρησιμοποιήσουν ὡς ἱστορικὸ τεκμήριο. Θυμίζουμε

ὅτι σὲ ἀνάλογες περιπτώσεις μπορεῖ τὰ αἴτια νὰ εἶναι διαφορετικά. Ἄν στὴ Νάξο ἡ πύκνωση ὀφείλεται σὲ λόγους οἰκονομικοὺς κυρίως, στὴ Μάνη οἱ λόγοι πρέπει νὰ εἶναι ἄλλοι.

Ἀκόμη, θὰ σταματήσουμε στὴ διαπίστωση γιὰ τὴ νοτιότερη Ἑλλάδα ὅτι τὴν ἐποχὴ τῆς ξένης, τῆς Φραγκικῆς κατοχῆς ὁ ἀριθμὸς τῶν τοιχογραφικῶν διακοσμήσεων εἶναι πολὺ μεγαλύτερος καὶ ἀπὸ τὶς προηγούμενες καὶ ἀπὸ τὶς ἐπόμενες ἐποχές. Τὸ φαινόμενο διαπιστώθηκε στὴν Κρήτη, στὰ νησιά, στὴ Μάνη, ἔχει διαπιστωθεῖ καὶ στὴν Ἀττικὴ καθὼς καὶ στὴν Εὐβοία. Σὲ ὅλα τὰ μέρη αὐτὰ ὁ κοινὸς ἱστορικὸς παρονομαστὴς εἶναι ἡ Φραγκοκρατία.

Γιὰ τὸ φαινομενικὰ ἀντιφατικὸ αὐτὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ Ἑλλαδικοῦ χώρου, μοναδικὸ σὲ ὅλη τὴ Μεσόγειο — μὲ πιθανὴ ἐξαίρεση τὴν Κύπρο — θὰ τολμούσαμε νὰ προτείνουμε μία ἀπὸ τὶς πιθανὲς λύσεις. Στὴν καλύτερη Βυζαντινὴ ἐποχὴ τῆς κάθε περιοχῆς, δηλαδὴ τὸν 11ο καὶ 12ο αἰῶνα, τὶς ἀξιολογότερες καὶ πολυτελέστερα στολισμένες ἐκκλησίες τὶς ἔκτιζαν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ ἄρχοντες κοσμικοὶ ἢ ἐκκλησιαστικοὶ καὶ γι' αὐτὸ ἦταν σχετικὰ ὀλιγάριθμοι. Ὁ χαρακτήρας τῆς τέχνης τους ἦταν ἀνάλογος μὲ τὴν προέλευση τῶν ἀρχόντων αὐτῶν ἀπὸ μεγαλύτερα ἀστικά κέντρα. Στὴ φραγκοκρατούμενη περιοχή δὲν ὑπάρχουν πλέον ὀρθόδοξοι κοσμικοὶ ἢ θρησκευτικοὶ ἄρχοντες, ἀλλὰ ὑπάρχει θρησκευτικὴ ἀνοχή. Σύμφωνα μὲ τὶς κτητορικὲς ἐπιγραφές οἱ ἐκκλησίες κτίζονται καὶ ἱστοροῦνται τώρα, εἴτε ἀπὸ τὶς μικρὲς ὀρθόδοξες κοινότητες, εἴτε ἀπὸ ἀπλοὺς ἰδιῶτες, συχνὰ ἱερεῖς, ἢ ἀπὸ ὀλόκληρες οἰκογένειες. Στὴ Νάξο π.χ., σὲ μία ἐκκλησία τοῦ 1309 ὁ κτήτορας εἶναι ζωγράφος. Οἱ μικρὲς συνήθως αὐτὲς ἐκκλησίες δὲν κοστίζουν πιὰ πολλὰ, γιατί δὲν χρειάζονται νὰ φέρον ἀκριβὰ ὑλικά, οὔτε νὰ μετακαλέσουν ζωγράφους ἢ ἄλλους τεχνίτες ἀπὸ μεγαλύτερα κέντρα. Οἱ ντόπιοι τεχνίτες καὶ ζωγράφοι ἐπαρκοῦν. Θὰ λέγαμε ὅτι οἱ σχετικὲς διαδικασίες γίνονται πιὸ δημοκρατικὲς — γιὰ νὰ εἴμαστε σύμφωνοι μὲ τὴν ὁρολογία τῆς ἐποχῆς μας. Πρέπει ἐδῶ νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ τόσο ἐκτεταμένη παραγωγὴ τοιχογραφικῶν κάτω ἀπὸ τὴ Φραγκικὴ κατοχὴ ἔχει τὸ κύριο χαρακτηριστικόν, στὸ καλλιτεχνικὸ ἐπίπεδο, ὅτι δέχεται ἐλάχιστες ἐπιδράσεις ἀπὸ τὴ Φραγκικὴ τέχνη τῆς ἐποχῆς¹⁵, ὅτι ἡ τέχνη τους κρατᾷ ἀδιάφθορο τὸν ἑλληνικὸ καὶ ὀρθόδοξο, δηλαδὴ τὸ βυζαντινὸ χαρακτηριστὴς. Γι' αὐτὸ μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ζωγραφικὴ τοῦ 13ου αἰῶνα στὴ νοτιό-

15. βλ. συνοπτικὰ M. Chatzidakis, *Essai sur l'école dite «Italogrecque» précédé d'une note sur les rapports de l'art vénitien avec l'art crétois jusqu'à 1500*, στὸ Venezia e il Levante fino al secolo XV a cura di Agostino Pertusi τ. II, Φλωρεντία 1974, σ. 69 - 124, εἰκ. 45 - 87.

τερη Ἑλλάδα «κατ' ἐξοχήν» ἐκφράζει μὲ τὸν πιὸ γνήσιο τρόπο καὶ σὲ μεγάλη κλίμακα ἀποχρώσεων τὶς εὐαισθησίες τὶς ἐθνικῆς, τὶς θρησκευτικῆς καὶ κυρίως τὶς καλλιτεχνικῆς, καθὼς καὶ τὸ βαθμὸ τῶν τεχνικῶν ἱκανοτήτων εἰδικότερα τῶν Ἑλλήνων κατοίκων τῶν φραγκοκρατούμενων περιοχῶν τῆς Ἑλλάδας.

Ἀπὸ τὴν προκαταρκτικὴν αὐτὴ στατιστικὴ ἔρευνα στὸν Ἑλληνικὸ χῶρο γιὰ τὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ εἶχα τὴν τιμὴ νὰ παρουσιάσω μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἐντελῶς νέα στοιχεῖα, ὅλα θετικά, ἴσως μερικὰ ἀπροσδόκητα, τὰ ὁποῖα ἐμπλέκουν τὰ καλλιτεχνικὰ φαινόμενα στενότερα μὲ τὶς γεωγραφικῆς ἰδιομορφίαι καὶ τὶς ἱστορικῆς διαδικασίαι κάθε περιοχῆς καὶ κάθε ἐποχῆς. Ἡ ἔρευνα αὐτὴ θέτει νέα προβλήματα καὶ σὲ ἄλλους τομεῖς ὅπως στὴν Ἱστορικὴ Γεωγραφία, ἀλλὰ γιὰ τὴν ἱστορίαν τῆς Βυζαντινῆς ζωγραφικῆς ἀποτελοῦν ἤδη τὰ νέα δεδομένα μερικῆς στερεῆς προϋποθέσεις τῆς εἰδικῆς προβληματικῆς ποὺ ἀφορᾷ στὴν Ἑλλάδα.

Ὁ δρόμος γιὰ τὴν ὁλοκλήρωση τοῦ σκοποῦ ὅπως τὸν ἐκθέσαμε στὴν ἀρχὴ δὲν εἶναι οὔτε εὐκόλος οὔτε σύντομος. Γι' αὐτὸ πρέπει νὰ συντονίσουμε ὅλοι ὅσοι μποροῦμε τὶς προσπάθειές μας, γιὰ νὰ ἀνασυνγκροτηθεῖ κάποτε ἡ συνολικὴ φυσιογνωμία τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς στὴν Ἑλλάδα. Τὸ αἶτημα δὲν εἶναι μόνο καθαρὰ ἐπιστημονικό. Εἶναι γιὰ μᾶς καὶ αἶτημα ἐπιτακτικὸ ἐθνικῆς ἀντογνωσίας*.

---

* Μὲ εἰσήγηση ὁμόφωνη τῆς Τάξεως Γραμμάτων καὶ Καλῶν Τεχνῶν, ἡ Σύγκλητος τῆς Ἀκαδημίας, στὴ συνεδρίασί της τῆς 23 Φεβρουαρίου 1982 ἀποφάσισε ὁμόφωνα νὰ ἀναλάβει ἡ Ἀκαδημία τὴ σύνταξιν τοῦ Εὐρετηρίου τῶν Βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδας.